

مطالعه بینامتنی اثرپذیری گزاره‌ای آیات قرآن کریم

در صحیفه سجادیه

(شکل‌ها و کارکردهای برخی از آیات و دعا‌های صحیفه)

سیداحمد موسوی^۱، محمدجواد رحمانی^۲*

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2025.30253.1128

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱

چکیده

این پژوهش به بررسی اثرپذیری گزاره‌ای آیات قرآن کریم در صحیفه سجادیه با رویکرد بینامتنی می‌پردازد. امام سجاد (ع) در نیایش‌های خود، با به‌کارگیری سه سازوکار اصلی اقتباس لفظی، تلمیح و تصریح، آیات قرآن را در متن دعا بازآفرینی کرده‌اند. این تعامل بینامتنی، مبتنی بر نظریه ژولیت کریستوا، به‌صورت تکرار متن غایب (قرآن) در متن حاضر (صحیفه سجادیه) بدون تغییر محتوایی صورت گرفته است. روش تحقیق این مقاله توصیفی - تحلیلی است و داده‌ها از طریق مقایسه تطبیقی فرازهایی از صحیفه سجادیه با آیات مرتبط قرآن گردآوری شده‌اند. اثرپذیری گزاره‌ای، افزون بر حفظ اصالت متن قرآنی، کارکردهای چهارگانه تفسیر عملی مفاهیم قرآنی در قالب زبان دعا، تقویت غنای ادبی صحیفه سجادیه از طریق همنشینی با فصاحت قرآن، ایجاد پیوند معنوی بین مخاطب و معارف الهی، انتقال سلسله‌وار مفاهیم قرآنی به نسل‌های پسین را ایجاد کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اثرپذیری گزاره‌ای آیات با تعامل دوسویه در سه شکل اقتباس، تلمیح و تصریح در صحیفه سجادیه به‌کاررفته است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، صحیفه سجادیه، بینامتنی، اثرپذیری گزاره‌ای، اقتباس، تلمیح، تصریح

۱- دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فسا، فسا، ایران samousavy4@gmail.com

۲- استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول) mj.rahmani@iau.ac.ir

۱. مقدمه

صحیفه سجادیه به عنوان سومین کتاب ارزشمند جهان اسلام با محوریت دعاست. این اثر، در سطوح مختلف معنایی و لفظی، تحت تأثیر آموزه‌های قرآنی قرار گرفته و ارتباط تنگاتنگی با مفاهیم وحیانی دارد. یکی از جنبه‌های مهم این تأثیرپذیری، اثرپذیری گزاره‌ای و آشکار آیات قرآن در متن صحیفه سجادیه است که به آن «اثرپذیری گزاره‌ای» گفته می‌شود. (صدر، ۱۳۷۹: ۱۹) این امر بیانگر آن است که امام سجاد (ع) در راستای تبیین آموزه‌های دینی، با حفظ ساختار و محتوا، عبارات قرآنی را در کلام خود به کار گرفته‌اند. این تأثیر به تناسب شرایط جامعه و مخاطبان، بدون تغییر اساسی در مفاهیم صورت گرفته است.

از منظر تحلیل بینامتنی، این تأثیرپذیری‌ها را می‌توان در سه سطح: اقتباس (تضمین) استفاده از عبارات قرآنی به صورت مستقیم در متن دعاها، تلمیح (اشاره) بهره‌گیری غیرمستقیم از مفاهیم قرآنی بدون نقل صریح آیات و تصریح بیان مستقیم آیات بدون تغییر دسته‌بندی کرد. (خیاط، ۱۳۹۲: ۸۷؛ راست‌گو، ۱۳۷۶: ۳۰).

مطالعه دقیق مضامین، اقتباس‌ها و تلمیح‌ها در صحیفه سجادیه نشان‌دهنده هماهنگی عمیق این اثر با قرآن کریم است. این هماهنگی نه تنها در محتوای دعاها، بلکه در سبک بیانی و نحوه انتقال معارف نیز مشهود است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی پیرامون موضوع بازتاب و اثرپذیری گزاره‌ای آیات قرآن کریم در صحیفه سجادیه صورت گرفته است. این پژوهش‌ها، از طریق تحلیل دقیق، به بررسی نحوه تأثیرگذاری قرآن کریم بر دعاها، امام سجاد (ع) پرداخته‌اند و ابعاد مختلف این تأثیرپذیری را واکاوی کرده‌اند.

برخی از تحقیقات انجام شده به طور مستقیم به تحلیل ارتباط میان قرآن و صحیفه سجادیه اختصاص یافته‌اند و تلاش کرده‌اند تا میزان، نوع و روش اقتباس‌ها، تلمیح‌ها و تصریحات قرآنی را شناسایی کنند. از جمله آثار مهم در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

پایان نامه «بررسی تأثیرپذیری صحیفه سجادیه از قرآن کریم» نوشته فاطمه فرهادیان که در این پایان‌نامه، نحوه تأثیرپذیری صحیفه سجادیه از قرآن کریم از ابعاد مختلف لفظی، معنایی و محتوایی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که امام سجاد (ع) به شیوه‌های گوناگون از جمله اقتباس، تلمیح، اشاره و تضمین از آیات و مفاهیم قرآنی در دعاها، صحیفه بهره برده است.

مقاله «نگاهی به تأثیرپذیری لفظی صحیفه سجاده از قرآن کریم» نوشته محمدحسین زاده که در این پژوهش به بررسی تأثیرپذیری لفظی صحیفه سجاده از قرآن کریم پرداخته شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد امام سجاد (ع) با بهره‌گیری از اقتباس‌های لفظی گوناگون از آیات قرآن، زبان و ادبیات دعا‌های صحیفه را متأثر از فصاحت و بلاغت قرآنی ساخته است.

مقاله «بینامتنی قرآن کریم با صحیفه سجاده» نوشته محمدرضا ستوده‌نیا که در این مقاله اشاره شده است که یکی از رویکردهای مهم در پژوهش‌های مربوط به علم نشانه‌شناسی، مطالعات بینامتنی است که یادآور تعامل متون با یکدیگر است. این نوع پژوهش‌ها با کشف و تحلیل نشانه‌های رابط میان متون، به درک بهتر متن و خوانش نو از آن، کمک می‌کند. در این پژوهش گفته شده است که شناخت و تحلیل چگونگی و میزان تأثیر قرآن کریم بر لفظ و محتوای ادعیه صحیفه امام سجاد (ع)، یکی از میراث‌های ارزشمند شیعه، است. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی است؛ به همین دلیل پس از ارائه مباحث نظری، عملیات بینامتنی صحیفه با قرآن کریم که متن غایب در نظر گرفته شده، تحلیل و بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این تعامل، بیشتر به صورت نفی متوازی و نفی جزئی است و در نمونه‌های اندکی، نفی کلی به کار رفته است؛ بنابراین پیوندی ناگسستنی میان سخنان امام و قرآن کریم وجود دارد و امام (ع)، علاوه بر الفاظ قرآن کریم، ضمن تعاملی آگاهانه، از محتوای آیات نیز بهره‌های فراوان برده‌اند.

این مطالعات با بهره‌گیری از روش‌های تحلیلی و مقایسه‌ای، میزان هماهنگی مفاهیم قرآن و دعا‌های امام سجاد (ع) را بررسی کرده‌اند.

باتوجه به نمونه کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات اشاره شده مشاهده می‌کنیم که در برخی از آنها تنها به بررسی چند دعای صحیفه سجاده با مضامین قرآنی یا نمونه‌های استفاده شده آیات قرآن کریم در صحیفه سجاده و یا تطبیق محتوای دعا‌های صحیفه سجاده با آیات قرآن کریم پرداخت شده است و در برخی دیگر تنها رویکرد تفسیری داشته‌اند و در هیچ کدام به نحوه و چگونگی بازتاب آیات قرآن کریم در صحیفه سجاده به صورت مستقیم با نظریه مطالعات بینامتنی اشاره‌ای نشده است.

با بررسی مقالات و پایان‌نامه‌های معرفی شده در زمینه «چگونگی بازتاب آیات قرآن در صحیفه سجاده»، به نظر می‌رسد پیرامون چگونگی اثرپذیری گزاره‌ای آیات قرآن کریم در صحیفه سجاده بر اساس روابط بینامتنی و تأثیر متقابل صحیفه سجاده بر نحوه درک و تفسیر آیات قرآن کمتر موردتوجه قرار گرفته است و مقاله یا رساله‌ای در این موضوع نوشته نشده است.

برای پی بردن به چگونگی بازتاب قرآن در صحیفه سجاده که جنبه نوآوری این تحقیق است نیاز به این داریم که این نوع بازتاب را مورد بررسی قرار دهیم که به چه شکلی صورت گرفته است. تأثیرپذیری آشکار آن در چه شکل‌هایی سازماندهی می‌شود و بیانگر چه محتوایی است؟ و از این تأثیرات آشکار چه اندیشه‌ها و بارهایی از سوی امام مورد توجه قرار گرفته و به مخاطبان تفهیم گردیده است؟

باتوجه به گستردگی پژوهش‌های انجام شده در این حوزه، این مقاله در تلاش است تا با ارائه تحلیلی جامع، جایگاه صحیفه سجاده را از منظر تعامل با قرآن کریم روشن‌تر کند و ابعاد جدیدی از ارتباط میان این دو متن ارزشمند را آشکار سازد.

پیشینه‌های تحقیقاتی بررسی شده از نظر محتوای مقاله و موضوعات به جنبه‌های نظری، نمادشناسی و مسائل دیگر اشاره شده اما به جنبه نشانه‌شناسی اشاره‌ای نشده است.

۲-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت این پژوهش تحلیل تطبیقی آیات قرآن در متن صحیفه، چه از منظر زبانی و لفظی و چه از نظر معنایی و محتوایی، اهمیت فراوانی برای درک عمیق‌تر مضامین این اثر معنوی است. امام سجاد (ع) در دعا‌های خود از آیات قرآن به گونه‌ای بهره برده‌اند که ماهیت و پیام اصلی آن‌ها دست‌نخورده باقی مانده است. این وفاداری به متن وحی، صحیفه سجاده را به یکی از ماندگارترین منابع نیایشی تبدیل کرده و بر جذابیت و تأثیرگذاری دعا‌های آن افزوده است.

۳-۱. روش تحقیق

این پژوهش مبانی نظری مطالعات بینامتنی را بررسی خواهد کرد. سپس، اثرپذیری گزاره‌ای آیات قرآن در صحیفه سجاده و کارکردهای مختلف آن تحلیل می‌شود. برای این منظور، از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی، با مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی مقالات مرتبط استفاده شده است. این مقاله در تلاش است تا میزان و نحوه اثرپذیری صحیفه سجاده از قرآن کریم را با رویکردی علمی و مستند مورد بررسی قرار دهد و ضمن تحلیل کاربردی این ارتباط، جایگاه ادبی و معرفتی صحیفه سجاده را از منظر تعامل با وحی تبیین کند. در این پژوهش، متن قرآن کریم به عنوان «متن غایب» و دعا‌های صحیفه سجاده به عنوان «متن حاضر» معرفی شده‌اند. رابطه میان این دو متن، در چارچوب نظریه بینامتنی بررسی خواهد شد تا ابعاد گوناگون تأثیر قرآن بر ساختار و محتوای دعا‌های امام سجاد (ع) روشن گردد.

۲. مطالعات بینامتنی

۲-۱. ضرورت مطالعه بینامتنی

مطالعه بینامتنی با آشکارکردن ارتباط پنهان متون با یکدیگر، درک عمیق‌تر و جامع‌تری از معنای اثر ادبی ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که هیچ متنی در انزوا خلق نشده است. مطالعه بینامتنی به ما می‌آموزد که متن‌ها در خلأ شکل نمی‌گیرند، بلکه زائیده تأثیرپذیری‌ها، بازخوانی‌ها و حتی تقابل‌های آگاهانه یا ناخودآگاه با دیگر آثار هستند.

۲-۲. سیر تاریخی مطالعات بینامتنی

مفهوم بینامتنی یکی از اصطلاحات جدید در حوزه نقد ادبی است که در قرن بیستم وارد مباحث پژوهشی شد. در گذشته، این مفهوم با اصطلاحاتی مانند اقتباس، تضمین، تلمیح و حتی سرقت ادبی شناخته می‌شد، اما در مطالعات معاصر به عنوان یکی از روش‌های تحلیل متون پذیرفته شده است. در دنیای امروز، بینامتنی به یکی از رویکردهای مهم در نشانه‌شناسی تبدیل شده است. این رویکرد به بررسی تعامل و تأثیر متون مختلف بر یکدیگر می‌پردازد. اصطلاح بینامتنی ابتدا توسط ژولیا کریستوا، زبان‌شناس بلغاری، با الهام از نظریات میخائیل باختن در دهه ۱۹۶۰ میلادی مطرح شد. این مفهوم در زبان عربی تحت عنوان «التناص» شناخته می‌شود و از نظر تحلیل متون دینی، ابزاری مهم برای مطالعه ارتباط بین قرآن و سایر آثار اسلامی محسوب می‌شود. (احمدی، ۱۳۷۷: ۳۲۶)

۲-۳. تعریف بینامتنی

بینامتنی یک اصطلاح جدید است که در قرن بیستم به پژوهش نقد ادبی وارد شد البته بینامتنی در قدیم با اصطلاحات و عناوینی مانند اقتباس، تضمین و سرقت ادبی همراه بوده است. امروزه یکی از رویکردهای مهم در پژوهش‌های مربوط به علم نشانه‌شناسی، مطالعات بینامتنی است که یادآور تعامل متون با یکدیگر است. این نوع پژوهش‌ها با کشف و تحلیل نشانه‌های رابط میان متون، به درک بهتر متن و خوانش نو از آن، کمک می‌کند. بینامتنی توسط ژولیا کریستوا زبان‌شناس بلغاری با الهام از آثار میخائیل باختن در دهه ۱۹۹۵م، مطرح شد. از این اصطلاح در زبان عربی با نام «التناص» یاد می‌شود. البته در زمان‌های قدیم با بحث‌های مانند سرقت شعری، اقتباس و تلمیح مطرح شده است با این تفاوت بینامتنی را این گونه توجیه کرده‌اند هیچ متن مستقلی وجود ندارد و متن‌ها روابط عمیقی با هم دارند و هر متنی برخاسته و شکل گرفته از متن پیش یا معاصر است بر اساس این نظریه، هستی هر متن از متون قدیم یا

معاصر است و بر اساس قاعده بینامتنی هر متنی بر اساس متونی که بیشتر خواننده‌ایم معنی می‌دهد.

(احمدی، ۱۳۷۷: ۳۲۷)

۲-۴. قواعد بینامتنی

تحلیل بینامتنی بر سه عنصر اساسی: متن حاضر که به‌عنوان متن موجود یا لاحق شناخته می‌شود، متن غایب که متن سابق یا پنهان محسوب می‌شود و روابط بینامتنی که نحوه تعامل و تأثیرگذاری متن حاضر و غایب را مشخص می‌کند استوار است.

در اثر پذیری گزاره ای و آشکار آیات قرآن در صحیفه سجاده، متن پنهان (قرآن کریم) در متن حاضر (دعاهای امام سجاده) به‌صورت مجدد بازآفرینی می‌شود. این فرایند که تحت عنوان قواعد بینامتنی شناخته می‌شود، شامل شیوه‌هایی مانند نفی جزئی یا اجترار است که نشان‌دهنده تأثیر مستمر قرآن بر ساختار و محتوای صحیفه سجاده است.

۲-۵. نفی جزئی یا اجترار

در این نوع ارتباط بینامتنی، متن غایب [قرآن کریم] بدون تغییر در متن حاضر [صحیفه سجاده] بازتولید می‌شود. در این فرایند، نویسنده بخشی از متن غایب را در اثر خود به کار گرفته و متن جدید، بدون ایجاد تغییر در ساختار اصلی، آن را ادامه می‌دهد. این سبک از تأثیرپذیری، یکی از ساده‌ترین و مستقیم‌ترین شیوه‌های بینامتنی محسوب می‌شود. (عزام، ۲۰۰۵: ۱۱۶)

برای تحلیل نمونه‌های بینامتنی نفی جزئی میان قرآن کریم و صحیفه سجاده، ارتباط و انسجام مفاهیمی که این دو متن را به یکدیگر پیوند می‌دهند، بررسی می‌شود که تمام آن در وسع این مقاله نمی‌گنجد؛ اما این تحلیل، در چارچوب موضوعاتی چون ستایش پروردگار، ماهیت انسان، روزی انسان و مفهوم مرگ برای نمونه انجام می‌گیرد. هدف اصلی این پژوهش، تبیین میزان هماهنگی دعاهای امام سجاده (ع) با آموزه‌های قرآنی و آشکار ساختن شیوه‌های بهره‌گیری از آیات در متن صحیفه سجاده است.

۲-۵-۱. ستایش پروردگار

امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده دعاهای خود را با ستایش پروردگار آغاز می‌کنند، و تمام حمد و سپاس را به ذات مقدس الهی اختصاص می‌دهند. این شیوه بیان، معرف جایگاه عمیق امام در شناخت حضرت حق و ارتباط معنوی او با خداوند است.

(۱) متن حاضر:

امام سجاده (ع) در بخشی از دعاهای خود می‌فرمایند:

«اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ بَدِيعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ، رَبَّ الْأَرْبَابِ، وَإِلَهُ كُلِّ مَالُوءٍ، وَ خَالِقِ كُلِّ مَخْلُوقٍ، وَ وَارِثِ كُلِّ شَيْءٍ، لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ، وَ لَا يَعُزُّبُ عَنْهُ عِلْمُ شَيْءٍ، وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ، وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبٌ» (دعای ۴۷، فراز ۲)؛ خداوند! سپاس مخصوص توست، ای پدیدآورنده آسمان‌ها و زمین، صاحب جلال و کرم، پروردگار تمام مخلوقات، و خالق همه هستی؛ هیچ چیز همانند تو نیست، هیچ حقیقتی از علم تو پوشیده نمی‌ماند، تو بر هر چیز احاطه داری و بر همه چیز نگهبانی.

(۲) متن غایب (آیات قرآنی مرتبط):

صحیفه سجاده در این بخش، اقتباسی مستقیم از آیات قرآن دارد:

(بَدِيعِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) (بقره / ۱۱۷): خداوند هستی بخش آسمان‌ها و زمین است.

(لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) (شوری / ۱۱): هیچ چیزی همانند او نیست.

(وَ مَا يَعُزُّبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي السَّمَاءِ) (یونس / ۶۱): هیچ حقیقتی از علم خداوند پنهان نمی‌ماند.

(وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَ رَبِّي لَأَتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعُزُّبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ وَ لَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَ لَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ) (سبا / ۳)؛ و کافران گفتند: قیامت بر ما نخواهد آمد. بگو: آری، سوگند به پروردگارم که دانای غیب است، حتماً بر شما خواهد آمد؛ در آسمان‌ها و زمین هم وزن ذره‌ای از او پوشیده نیست، و نه کوچک‌تر از آن و نه بزرگ‌تر از آن هست مگر اینکه در کتابی روشن [ثبت] است.

(أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ) (فصلت / ۵۴)؛ خداوند بر هر چیز احاطه دارد.

(وَ كَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا) (احزاب / ۵۲)؛ خداوند ناظر و نگهبان همه چیز است.

(۳) روابط بینامتنی:

امام سجاد (ع) در این دعا با اقتباس از آیات قرآن، پروردگار را به صفات والایی که در قرآن آمده است توصیف می‌کنند. این بهره‌گیری از مفاهیم قرآنی، نشان‌دهنده تأثیرپذیری زبانی و محتوایی صحیفه سجاده از قرآن کریم است.

در ابتدا، امام با الهام از آیه ۱۱۷ سوره بقره، خدا را با صفت «بدیع» می‌ستاید. واژه «بدیع» از ریشه «بدع» به معنای آفرینش بدون سابقه است، و نشان می‌دهد که خداوند آسمان‌ها و زمین را بدون هیچ الگویی به وجود آورده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱: ج ۱، ۴۲۰).

سپس، امام سجاد (ع) می‌فرماید «رب الأرباب» که نشان‌دهنده جایگاه خداوند به‌عنوان مالک و پروردگار تمامی مخلوقات است.

در ادامه، امام خدا را وارث همه چیز معرفی می‌کنند و تأکید دارند که همه هستی، در نهایت به خداوند باز می‌گردد.

در بخش دیگری از دعا، امام با الهام از آیه ۱۱ سوره شوری، می‌فرماید «هیچ چیز همانند خدای متعال نیست» که اشاره‌ای به یگانگی و بی‌نظیری خداوند در خلقت است.

همچنین، با اقتباس از آیات مختلفی مانند یونس / ۶۱، فصلت / ۵۴ و احزاب / ۵۲، خداوند را آگاه، محیط و نگهبان بر همه چیز توصیف می‌کنند.

این دعا نه تنها جلوه‌ای از بینامتنی نفی جزئی میان قرآن و صحیفه سجاده است، بلکه نشان می‌دهد که امام سجاد (ع) چگونه با بهره‌گیری از آیات الهی، کلام خود را به معانی عمیق قرآنی مزین کرده‌اند. این هماهنگی زبانی و مفهومی بین دعا‌های امام و قرآن کریم، صحیفه سجاده را به یکی از مهم‌ترین متون اسلامی در زمینه نیایش تبدیل کرده است.

۲-۵-۲. انسان

در نگرش اسلامی، انسان تنها موجودی است که مفتخر به دریافت مقام خلیفه‌الله در زمین شده است. او تنها آفریده‌ای است که ترکیبی از جنبه‌های مادی و معنوی دارد و درعین حال، از استعداد رشد و تکامل نامحدود برخوردار است. انسان در میان تضادها و چالش‌های گوناگون، مسیر پرورش و تعالی را طی می‌کند. امام سجاد (ع) در نیایش‌های خود در صحیفه سجاده، ضمن اشاره به جایگاه والای انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات، مراحل آفرینش و تکامل او را نیز بیان می‌کنند. ایشان از مواهبی که خداوند به این آفریده منحصر به فرد عطا کرده است، سخن می‌گویند.

(۱) متن حاضر:

امام سجاد (ع) در دعا‌های خود به شرح مراحل خلقت انسان پرداخته و می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ وَ أَنْتَ حَدَرْتَنِي مَاءٍ مِهِيناً مِنْ صَلْبٍ مُتَضَائِقِ الْعِظَامِ ، حَرَجَ الْمَسَالِكِ إِلَى رَحِمٍ ضَيْقُهُ سَرَّتْهَا بِالْحَجَبِ ، تُصَرِّفُنِي حَالاً عَنْ حَالٍ حَتَّى انْتَهَيْتَ بِي إِلَى تَمَامِ الصُّورَةِ ، وَ أُثْبِتَ فِي الْجَوَارِحِ كَمَا نَعَتَ فِي كِتَابِكَ : نُطْفَةٍ ثُمَّ عَلَقَةٌ ثُمَّ مَضْغَةٌ ثُمَّ عَظْمٌ ثُمَّ كَسَوْتَ الْعِظَامَ لَحْماً ، ثُمَّ أَنْشَأْتَنِي خَلْقاً آخَرَ كَمَا شِئْتَ »

(دعای ۳۲/فراز ۲۳)؛ خداوند، مرا از آب ناچیز آفریدی، از صُلْبی با استخوان‌های به هم فشرده و راه‌های تنگ، سپس به رحم فرستادی و در مسیر رشد، مرا از حالی به حال دیگر انتقال دادی تا به‌صورت کامل

رسیدیم. اعضا و جوارح را همان گونه که در کتاب توصیف کرده‌ای، به وجود آوردی؛ ابتدا نطفه، سپس خون بسته شده، سپس پاره‌ای گوشت، بعد استخوان که با گوشت پوشانده شد، و در نهایت، مرا به خلقتی دیگر تبدیل کردی.

(۲) متن غایب (آیات قرآنی مرتبط):

این بخش از دعا، برگرفته از آیات سوره مؤمنون است که مراحل آفرینش انسان را به صورت دقیق توضیح داده است:

- (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ) (مؤمنون / ۱۲)؛ یقیناً انسان را از جوهره‌ای از خاک آفریدیم.

- (ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ) (مؤمنون / ۱۳)؛ سپس او را نطفه‌ای قرار دادیم در جایگاهی استوار.
 - (ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَنَّا بَرَكَ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ) (مؤمنون / ۱۴)؛ سپس نطفه را به علقه، سپس به پاره‌ای گوشت تبدیل کردیم، استخوان‌ها را پدید آوردیم، سپس آن‌ها را با گوشت پوشانیدیم و در نهایت او را به آفرینشی دیگر خلق کردیم.

(۳) روابط بینامتنی:

مراحل آفرینش انسان از نطفه تا خلقت کامل، یکی از نشانه‌های بارز قدرت الهی است که امام سجاد (ع) در نیایش خود بدان اشاره می‌کنند. ایشان این روند را با اقتباس مستقیم از آیات ۱۲ تا ۱۴ سوره مؤمنون به تصویر کشیده‌اند.

امام در دعای خود، وابستگی مطلق انسان به خداوند را بیان می‌کنند و تأکید دارند که هیچ قدرت و توانایی جز از سوی خدا نیست. انسان در مراحل ابتدایی آفرینش، ضعیف و ناتوان است و تمام رشد و تکامل او تحت اراده الهی انجام می‌شود. این موضوع، یکی از نکات مهمی است که امام در دعاهاى خود مکرراً به آن اشاره می‌کنند تا غرور و تکبر انسان در برابر خداوند کاهش یابد.

این ارتباط معنایی و زبانی میان صحیفه سجادیه و قرآن کریم، نمونه‌ای از بینامتنی از نوع «نفی جزئی» محسوب می‌شود.

۲-۵-۳. روزی انسان

(۱) متن حاضر:

امام سجاد (ع) درباره رزق انسان چنین می‌فرمایند:

«وَقُلْتُ وَفَوَّلِكَ الْحَقُّ الْأَصْدَقُ، وَ أَقْسَمْتُ وَ قَسَمْتُكَ الْأَبْرُ الْأَوْفَى: وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ، ثُمَّ قُلْتُ فَو رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ» (دعای ۲۹/فراز ۴-۵)؛ و تو فرمودی که سخنت درست‌ترین است، و سوگند خوردی که سوگندت وفادارانه‌ترین است: رزق شما و آنچه وعده داده شده‌اید، در آسمان است. سپس سوگند یاد کردی که این وعده، حقیقتی است همچون سخن گفتن شما.

(۲) متن غایب (آیات قرآنی مرتبط):

امام سجاد (ع) در این دعا، به آیاتی از سوره ذاریات اشاره می‌کند:

- «وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ» (ذاریات / ۲۲)؛ روزی شما و آنچه وعده داده شده‌اید، در آسمان است.

- «فَو رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ» (ذاریات / ۲۳)؛ سوگند به پروردگار آسمان و زمین، این وعده حقیقی است همان‌گونه که شما سخن می‌گویید.

(۳) روابط بینامتنی:

امام سجاد (ع) در این دعا، آیات قرآن را بدون هیچ تغییر لفظی در متن خود آورده‌اند که نمونه‌ای از ارتباط بینامتنی از نوع «نفی جزئی» است. ایشان رزق انسان را یکی از حقایق مسلم و تضمین‌شده الهی معرفی می‌کنند و یادآور می‌شوند که نگرانی بیش از حد نسبت به معیشت، ممکن است انسان را از بندگی خدا بازدارد.

خداوند در قرآن، امر رزق را به‌سادگی سخن گفتن تشبیه کرده است تا انسان‌ها از دغدغه‌های بیهوده رها شوند و بر معرفت الهی تمرکز کنند. امام سجاد (ع) این پیام را با بیانی عرفانی در دعاهاى خود بازتاب داده‌اند.

۲-۵-۴. مرگ

مرگ، حقیقتی انکارناپذیر و سرنوشتی اجتناب‌ناپذیر برای تمامی موجودات زنده است. هیچ فردی، فارغ از اعتقاد و باورش، از این قانون الهی مستثنی نیست. امام سجاد (ع) در دعاهاى خود، انسان را به آمادگی برای مرگ و اندیشیدن به لحظه جدایی از دنیا دعوت می‌کنند.

(۱) متن حاضر:

امام (ع) در بخشی از دعاهاى خود این‌گونه مناجات می‌کنند:

«سبحانک، قَصَّيْتَ عَلَى جَمِيعِ خَلْقِكَ الْمَوْتَ: مِنْ وَحْدِكَ وَمَنْ كَفَرَ بِكَ، وَ كُلُّ ذَائِقِ الْمَوْتِ، وَ كُلُّ صَائِرٍ إِلَيْكَ» (دعای ۵۲/فراز ۵)؛ پروردگارا! تو مرگ را بر تمامی مخلوقات خود مقرر کرده‌ای، چه آنان که تو را یکتا دانسته‌اند و چه آنان که راه کفر در پیش گرفته‌اند؛ همه، طعم مرگ را خواهند چشید و در نهایت، بازگشت همگان به‌سوی تو خواهد بود.

(۲) متن غایب:

(كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ، ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ) (عنکبوت/۵۷)؛ هر انسانی مرگ را خواهد چشید، سپس همگان به‌سوی ما بازگردانده خواهند شد.

(۳) روابط بینامتنی:

امام سجاد (ع) با استناد به آیه ۵۷ سوره عنکبوت بر قطعیت مرگ و حتمی بودن بازگشت به خداوند تأکید دارند. هیچ مخلوقی، چه مؤمن و چه منکر، از این حقیقت گریز ندارد. این بینامتنی از نوع نفی جزئی است، چراکه امام سجاد (ع) مضمون آیه را بدون تغییر، در متن دعا به کار برده‌اند.

(۱) متن حاضر:

امام سجاد (ع) در توصیف لحظه جان‌سپاری چنین می‌فرمایند:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ هُوَ بِالْقُرْآنِ عِنْدَ الْمَوْتِ عَلَى أَنْفُسِنَا كَرِبَ السِّبَاقِ، وَ جَهْلُمِ الْأَنْبِيَاءِ، وَ تَرَادُفِ الْحَشَارِجِ، إِذَا بَلَغَتِ النَّفُوسُ التَّرَاقِي، وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ» (دعای ۴۲/فراز ۱۳)؛ خدایا! بر محمد و خاندانش درود فرست و به‌وسیله قرآن، سختی لحظه جان‌سپاری، دشواری ناله‌ها و اضطراب شدید هنگام جان‌دادن را بر ما آسان گردان؛ زمانی که جان‌ها به گلوگاه برسند و گفته شود: آیا کسی هست که او را نجات دهد؟

(۲) متن غایب:

این دعا، اقتباسی آشکار از آیات ۲۶ و ۲۷ سوره قیامت است:

(كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِي وَ قِيلَ مَنْ رَاقٍ) (قیامت/۲۶-۲۷)؛ چنین نیست که انسان گمان برد! هنگامی که جان به گلوگاه برسد، می‌گویند: آیا کسی هست که نجاتش دهد؟

(۳) روابط بینامتنی

امام سجاد (ع) به‌روشنی مرگ را لحظه‌ای سرنوشت‌ساز و آغاز جدایی از دنیا توصیف می‌کنند. ایشان یادآور می‌شوند که اعمال انسان، به‌مانند قلاهدی بر گردنش قرار می‌گیرند و قبر، سرنوشت نهایی بشر تا

قیامت خواهد بود. این ارتباط مفهومی میان صحیفه سجادیه و قرآن، نمونه‌ای از بینامتنی نفی جزئی است، چراکه امام، مضمون آیات قرآن را با ساختاری مشابه در دعا‌های خود بازتاب داده‌اند.

(۱) متن حاضر:

عدالت الهی در مواجهه با مرگ و سرنوشت نهایی انسان در یکی دیگر از نیایش‌های امام سجاد (ع):
«ثُمَّ صَرَبَ لَهُ فِي الْحَيَاةِ أَجَلًا مَوْقُوتًا، وَ نَصَبَ لَهُ أَمَدًا مَحْدُودًا، يَتَحَطَّأُ إِلَيْهِ بِأَيَّامِ عُمْرِهِ، وَ يَرَهَقُهُ بِأَعْوَامِ دَهْرِهِ، حَتَّى إِذَا بَلَغَ أَقْصَى أَثَرِهِ، وَ اسْتَوْعَبَ حِسَابَ عُمْرِهِ، قَبِضَهُ إِلَى مَا نَدَبَهُ إِلَيْهِ مِنْ مَوْفُورِ ثَوَابِهِ أَوْ مُحْدُورِ عِقَابِهِ» (دعای ۱/فراز ۶)؛ سپس، برای انسان در زندگی، سرآمدی معین کرد و زمان محدودی مقرر داشت که با گذر روزها و سال‌ها به آن نزدیک شود. زمانی که به پایان عمرش رسید و حساب زندگی‌اش کامل شد، خداوند او را به‌سوی آنچه وعده داده بود - پاداش فراوان یا عقاب ترسناک - روانه خواهد ساخت.

(۲) متن غایب:

این دعا، به‌روشنی برگرفته از آیات متعددی از قرآن کریم است که در اینجا به آیات ۳۱ سوره نجم و ۲۳ سوره انبیاء اشاره می‌شود:

(لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا، وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى) (نجم/۳۱)؛ تا کسانی که بد کرده‌اند، به کیفر اعمالشان برسند، و نیکوکاران به پاداش خود نائل شوند.

همچنین، امام سجاد (ع) با اقتباس از آیه ۲۳ سوره انبیاء می‌فرماید:

(لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْأَلُونَ) (انبیاء/۲۳)؛ هیچ‌کس بر کار خداوند ایراد نمی‌گیرد، اما مخلوقات او مورد بازخواست قرار خواهند گرفت.

(۳) روابط بینامتنی

امام سجاد (ع) در دعا‌های خود، محدودیت عمر بشر، حتمی بودن پاداش و عقاب، و عدالت الهی در قضاوت انسان را با زبانی مشابه قرآن بیان کرده‌اند. این پیوند میان دعای امام و مفاهیم قرآنی، نمونه‌ای از بینامتنی از نوع نفی جزئی است، زیرا امام، آیات قرآن را بدون تغییر اساسی، اما با ساختاری نیایشی در متن صحیفه سجادیه آورده‌اند.

۳- شکل‌های بینامتنی

بینامتنی در صحیفه سجادیه به سه شکل اقتباس لفظی، تلمیحات و تصریحات قابل مشاهده است.

در صحیفه سجادیه، امام سجاد (ع) با سه شیوه متفاوت، مفاهیم و الفاظ قرآنی را در نیایش‌های خود

بازتاب داده‌اند:

۱. اقتباس لفظی: استفاده از آیات قرآن به طور مستقیم، گاه با تغییرات جزئی.

۲. تلمیحات: اشاره به مفاهیم قرآنی بدون ذکر صریح آیات.

۳. تصریحات: نقل دقیق آیات قرآن در متن دعاها، بدون تغییر در الفاظ.

این روش‌ها بیانگر ارتباط عمیق صحیفه سجادیه با قرآن کریم و تأثیرپذیری امام سجاد (ع) از آیات الهی هستند. این روش‌ها نشان می‌دهند که صحیفه سجادیه نه تنها بازتاب‌دهنده قرآن کریم است، بلکه نقش مهمی در تفسیر و فهم معارف الهی دارد.

۱-۳. اقتباس لفظی از آیات قرآن

اقتباس‌های لفظی در صحیفه سجادیه یکی از آشکارترین مظاهر تعامل این متن با قرآن است. امام سجاد (ع) در دعاها و مناجات‌های خود، آیات قرآن را به صورت کامل یا با تغییرات جزئی به کار برده‌اند.

۱-۳-۱. مفهوم اقتباس (تضمین)

در لغت، «تضمین» به معنای قراردادن بخشی از یک سخن در میان کلام دیگر است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۳). در علم بدیع نیز تضمین به حالتی گفته می‌شود که بدون اشاره مستقیم به منبع، عبارتی از آیه یا حدیث در متن آورده شود.

در صحیفه سجادیه، اقتباس‌های قرآنی گاهی با ذکر «قَالَ اللَّهُ تَعَالَى» یا «كَمَا قَالَ اللَّهُ» صورت گرفته‌اند و گاهی بدون اشاره، مستقیماً در دعاها جای گرفته‌اند. این اقتباس‌ها نه تنها محتوای معنوی دعاها را غنی‌تر ساخته‌اند، بلکه به جنبه‌های ادبی و موسیقایی متن نیز زیبایی خاصی بخشیده‌اند.

۱-۳-۲. بینامتنی واژگانی

بینامتنی واژگانی یکی از مهم‌ترین نمودهای ارتباط صحیفه سجادیه با قرآن کریم است. در این سبک، امام سجاد (ع) واژگان و تعبیر قرآنی را در دعاها و مناجات خود به کار برده‌اند و به این ترتیب، مفاهیم قرآنی را در قالب نیایشی بازتاب داده‌اند.

نمونه اول: اقتباس واژه «الطَّامَةِ» (قیامت)

۱) متن حاضر (صحیفه سجادیه):

«نَجِّنَا بِه مِنْ كُلِّ كَرْبٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَشَدَائِدِ أَهْوَالِ يَوْمِ الطَّامَةِ» (دعای ۴۲/فراز ۱۵)؛ ما را به وسیله قرآن

از هر سختی در روز قیامت و از هول و وحشت آن روز بزرگ نجات ده.

۲) متن غایب (قرآن کریم):

«فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَةُ الْكُبْرَى» (نازعات / ۳۴)؛ پس زمانی که آن واقعه عظیم و غیر قابل دفع فرارسد.

۳) روابط بینامتنی:

در این دعا، امام سجاد (ع) واژه «الطامة» را با همان مفهوم قرآنی برای توصیف روز قیامت به کار برده‌اند. این اقتباس، نمونه‌ای از بینامتنی از نوع نفی جزئی است، زیرا عیناً همان واژه و معنا در متن دعا استفاده شده است.

۳-۱-۳. اقتباس مفهومی و قرآنی

نمونه دوم: اقتباس واژه «مهیمن» (حاکمیت قرآن)

۱) متن حاضر (صحیفه سجادیه):

«اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَعْتَبْتَنِي عَلَى خَتْمِ كِتَابِكَ الَّذِي أَنْزَلْتَهُ نُورًا، وَجَعَلْتَهُ مُهَيِّمًا عَلَى كُلِّ كِتَابٍ أَنْزَلْتَهُ» (دعای ۴۲/فراز ۱)؛ خداوند! تو مرا یاری کردی تا کتابت را ختم کنم، کتابی که آن را نور قراردادی و بر تمامی کتاب‌های آسمانی پیشین، گواه و نگهبان ساختی.

۲) متن غایب (قرآن کریم):

(وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَ مُهَيِّمًا عَلَيْهِ) (مائده / ۴۸)؛ ما این کتاب را به‌راستی بر تو نازل کردیم، درحالی‌که تصدیق‌کننده کتاب‌های پیش از خود و نگهبان و گواه بر حقیقت آن‌هاست.

۳) روابط بینامتنی:

امام سجاد (ع) واژه «مهیمن» را از متن قرآن اقتباس کرده و با همان معنا در دعا‌های خود آورده‌اند. این استفاده، نمونه‌ای از بینامتنی از نوع نفی جزئی است، زیرا مفهوم آیه بدون تغییر اساسی در دعا جای گرفته است.

۳-۱-۴. استفاده از تعابیر قرآنی در دعاها

نمونه سوم: اقتباس واژه «حَقِيًّا» (محبت الهی)

۱) متن حاضر (صحیفه سجادیه):

«اللَّهُمَّ قَدْ تَعَلَّمُ مَا يُصْلِحُنِي مِنْ أَمْرِ دُنْيَايَ وَآخِرَتِي، فَكُنْ بِحَوَائِجِي حَقِيًّا» (دعای ۲۲/فراز ۱۰)؛ پروردگارا! تو آگاه هستی از آنچه که برای دنیا و آخرت من صلاح است، پس لطف و مهربانی‌ات را شامل حال من گردان.

۲) متن غایب (قرآن کریم):

(قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا) (مریم / ۴۷)؛ ابراهیم گفت: سلام بر تو، به زودی از پروردگارم برای تو آمرزش می طلبم، چرا که او همواره نسبت به من بسیار نیکوکار و مهربان بوده است.

۳) روابط بینامتنی:

امام سجاد (ع) واژه «حَفِيًّا» را از قرآن اقتباس کرده و آن را برای توصیف لطف الهی در دعاهای خود به کار برده اند. این اقتباس به روشنی نشان دهنده بینامتنی از نوع نفی جزئی است، چرا که واژه قرآنی با همان مفهوم و ساختار در دعاها آمده است.

اقتباس های قرآنی در صحیفه سجادیه، جلوه ای از تأثیر عمیق قرآن بر زبان و محتوای نیایش های امام سجاد (ع) است. این ارتباط میان قرآن و دعاها، نه تنها موجب غنای معنوی صحیفه سجادیه شده است، بلکه فصاحت و بلاغت کلام الهی را نیز در قالب نیایش ها به نمایش گذاشته است.

این سبک از اقتباس، نمونه ای از بینامتنی نفی جزئی است، زیرا امام سجاد (ع) آیات قرآن را با حفظ معنا و ساختار اصلی، در دعاهای خود جای داده اند. این هماهنگی زبانی و مفهومی، صحیفه سجادیه را به یکی از مهم ترین متون اسلامی در زمینه نیایش و ارتباط با وحی تبدیل کرده است.

۲-۳. تلمیحات و اشارات به مفاهیم قرآنی

در صحیفه سجادیه، علاوه بر اقتباس های مستقیم از قرآن، تلمیحات و اشارات ظریفی به آیات و مفاهیم قرآنی دیده می شود. امام سجاد (ع) بادقت و ظرافت خاصی، مضامین قرآنی را در دعاهای خود بازآفرینی کرده اند، بدون اینکه آیات را به طور صریح نقل کنند. این تلمیحات نشان دهنده تسلط کامل امام بر معارف قرآنی و توانایی ایشان در تفسیر و بیان معانی الهی است.

۱-۲-۳. مفهوم تلمیح در ادبیات و علوم بلاغی

در لغت، «تلمیح» به معنای نگاه سریع، اشاره پنهان و یک چشم برهم زدن است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۲ / لمح).

اما در علم بدیع، تلمیح به اشاره غیرمستقیم به قرآن، حدیث، داستان های تاریخی یا امثال و حکم بدون ذکر دقیق عبارات گفته می شود (تفتازانی، ۱۴۱۱ق: ۳۱۲؛ راست گو، ۱۳۷۶: ۵۲؛ بخشی، ۱۳۸۴: ۴۱).

در دعاهای امام سجاد (ع)، اثرپذیری از قرآن به شکل گسترده‌ای مشاهده می‌شود. ایشان به مضامین الهی اشاره می‌کنند بدون اینکه متن آیات را کامل ذکر کنند. تنها با اشاره به مفهوم یا برخی واژگان قرآنی، آموزه‌های الهی را در دعاهای خود بازتاب داده‌اند.

۳-۲-۲. نمونه‌ای از تلمیح در صحیفه سجادیه

امام سجاد (ع) در دعای اول صحیفه سجادیه درباره رزق الهی و نظام تقسیم روزی چنین می‌فرماید:

(۱) متن حاضر (صحیفه سجادیه):

«وَجَعَلَ لِكُلِّ رُوحٍ مِنْهُمْ قُوَّةً مَعْلُومًا مَقْسُومًا مِنْ رِزْقِهِ، لَا يَنْقُصُ مِنْ زَادِهِ نَاقِصٌ، وَلَا يَزِيدُ مِنْ نَقْصٍ مِنْهُمْ زَائِدٌ» (دعای ۱ / فراز ۵)؛ برای هر جاننداری، قسمتی از روزی مشخص و مقدر شده است. آنکه خداوند به او بخشیده، از رزقش کاسته نمی‌شود و آنکه روزی‌اش را محدود کرده، چیزی بر او افزوده نخواهد شد.

(۲) متن غایب (آیات قرآنی مرتبط):

این عبارت، اشاره‌ای به چندین آیه قرآن کریم دارد:

- «نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (زخرف / ۳۲)؛ ما معیشت انسان‌ها را در زندگی دنیا تقسیم کردیم.

- «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ» (رعد / ۲۶)؛ خداوند روزی را برای هر کس بخواهد گسترده یا محدود می‌کند.

- «إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ» (اسراء / ۳۰)؛ بی‌گمان، پروردگار تو رزق را برای هر کس بخواهد فراوان یا تنگ می‌کند.

- «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ، وَ مَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ» (حجر / ۲۱)؛ هر چیزی که در زمین باشد، خزانه آن نزد ماست، اما ما آن را به اندازه‌ای مشخص فرو می‌فرستیم.

(۳) روابط بینامتنی: امام سجاد (ع) بدون نقل مستقیم آیات، مفهوم قرآنی تقسیم روزی و عدالت الهی در رزق را با زبانی نیایشی و شاعرانه بیان کرده‌اند. این گونه اقتباس، نمونه‌ای از تلمیح به آموزه‌های قرآنی است، زیرا بدون ذکر صریح آیات، مفهوم کلی آن‌ها در متن دعا منعکس شده است.

۳-۳. تصریحات به الفاظ قرآنی

۳-۳-۱. مفهوم تصریح

واژه تصریح به معنای آشکار ساختن و بیان روشن و مستقیم است (فرهنگ فارسی عمید).

در برخی دعا‌های صحیفه سجاده، آیات قرآن مستقیماً و بدون تغییر در متن آورده شده‌اند (خیاط، ۱۳۹۲: ۸۷ و ۱۰۵؛ غلامعلی، ۱۳۸۹: ۱۲۰).

۳-۳-۲. سبک تصریح در دعا‌های امام سجاد (ع)

در این روش، امام سجاد (ع) آیات قرآن را جدا از کلام خود آورده و از عباراتی مانند «قال الله»، «قُلْتُ»، «إِذْ تَقُولُ» برای معرفی آیات استفاده کرده‌اند.

۳-۳-۳. نمونه‌ای از تصریح در صحیفه سجاده

(۱) متن حاضر (صحیفه سجاده):

«اللَّهُمَّ قَدْ تَعَلَّمْ مَا يُصْلِحُنِي مِنْ أَمْرِ دُنْيَايَ وَآخِرَتِي، فَكُنْ بِحَوَائِجِي حَفِيًّا» (دعای ۲۲/فراز ۱۰)؛
 پروردگارا! تو آگاهی از آنچه که دنیا و آخرت مرا اصلاح می‌کند، پس به خواسته‌هایم توجه کن و مرا یاری ده.

(۲) متن غایب (آیات قرآن):

(قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا) (مریم / ۴۷)؛ (ابراهیم) گفت: سلام بر تو! من به‌زودی از پروردگارم برایت تقاضای عفو می‌کنم؛ چرا که او همواره نسبت به من مهربان بوده است!
 (۳) روابط بینامتنی:

در این دعا، امام سجاد (ع) دقیقاً همان واژه «حَفِيًّا» را از قرآن اقتباس کرده‌اند. این نشان‌دهنده بینامتنی از نوع تصریح لفظی است، زیرا واژه قرآنی بدون تغییر در دعاها استفاده شده است.

۴- کارکردهای بینامتنی

بینامتنی در صحیفه سجاده نقش مهمی در تفسیر آیات قرآن، تقویت محتوا و ارتباط معنوی با کلام الهی دارد. این اثر نه تنها به‌عنوان یک مناجات روحانی شناخته می‌شود، بلکه جنبه‌ای تفسیری و معرفتی نیز دارد.

چهار کارکرد اصلی بینامتنی در صحیفه سجاده شامل موارد زیر است:

۱. تفسیر و تبیین آیات قرآن ۲. غنای محتوایی و ادبی ۳. ارتباط معنوی با قرآن ۴. انتقال سلسله‌وار

مفاهیم قرآنی به نسل‌های پسین

۴-۱. تفسیر و تبیین آیات قرآن

اقتباس‌های قرآنی در صحیفه سجاده، نوعی تفسیر عملی از آیات الهی است که به فهم عمیق‌تر مفاهیم قرآنی کمک می‌کند. این شیوه، پیوند میان قرآن و نیایش‌های امام سجاد (ع) را برجسته می‌سازد.

قرآن و صحیفه سجاده به عنوان دو متن الهی، یکدیگر را تکمیل می کنند. در اینجا به اختصار به دو نکته تفسیری در صحیفه سجاده اشاره می شود:

۱- «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُؤْمِنِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» (بقره/۲۲۲)؛ همانا خداوند توبه کنندگان را دوست دارد و پاکان را (نیز) دوست دارد.

نکته تبیینی دعایی

امام سجاده درباره محبوب ترین انسان ها از نظر ارزش های الهی فرمود: «أَنْ أَحَبَّ عِبَادَكَ إِلَيْكَ مَنْ تَرَكَ الْأَشْتِكَبَارَ عَلَيْكَ، وَ جَانِبَ الْإِصْرَارِ، وَ لَزِمَ الْأَسْتِغْفَارِ» (دعای ۱۲/فراز ۱۳)؛ محبوب ترین بندگان تو بنده ای است که در برابر تو گردنکشی نکند و از اصرار بر گناه دوری جوید و همواره از تو آمرزش خواهد. پرهیز از گردنکشی در برابر خدا پافشاری نکردن بر گناه و همراه آمرزش خواهی کلید فتح همه ارزش هاست؛ زیرا انسان با ترک استکبار مطیع خدا می شود و با عدم اصرار بر گناه ضد ارزش ها را از خود دور می کند و با استغفار به پاک سازی روح خود می پردازد.

۲- «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ» (بقره/۱۸۵)؛ [این است] ماه رمضان که قرآن در آن نازل شده، قرآنی که سراسر هدایتگر مردم است و دارای دلایلی روشن و آشکار از هدایت می باشد، و مایه جدایی [حق از باطل] است.

خدا در این آیه، قرآن را «فرقان» نامیده است. سه نظر از مفسران درباره معنای فرقان وجود دارد.
۱. جداکننده حق از باطل درباره نبوت حضرت محمد (ص). ۲. بیان کننده حلال و حرام ۳. قرآن به صورت متفرق نازل شده است. (فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، ج ۲۴، ص ۴۲۹؛ طباطبائی، سید محمد حسین المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۵، ص ۱۷۳)

نکته تفسیری

دعای ختم قرآن امام سجاده (ع) می تواند روشنگر معنای فرقان باشد. «اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَعْتَنَنْيَ عَلَى خْتَمِ كِتَابِكَ الَّذِي أُنْزِلَتْهُ نُورًا... وَ فُرْقَانًا فَرَّقْتَ بِهِ بَيْنَ حَلَالِكَ وَ حَرَامِكَ» (دعای ۴۲/فراز ۱-۳)؛ خدایا! تو مرا یاری دادی که کتاب تو را از آغاز تا انجام تلاوت کنم کتابی که آن را همانند نوری نازل کرده ای... و فرقانی است که بدو حلال و حرمت را از هم جدا کرده ای. سخنان امام سجاده (ع) نسبت به سه نظر یاد شده درباره معنای فرقان خاص است؛ اما قدر متیقن و مستند به وحی بیانی است.

۴-۲. غنای محتوایی و ادبی

استفاده از آیات قرآن در صحیفه سجادیه، علاوه بر ایجاد ارتباط معنوی، به غنای محتوایی و زیبایی ادبی دعاها نیز کمک کرده است.

این اثر، جلوه‌ای از فصاحت و بلاغت قرآنی را در قالب نیایش و مناجات به نمایش گذاشته و امام سجاد (ع) با الهام از سبک بیانی قرآن، دعاهایی با ساختار زبانی قدرتمند و معنویت عمیق تدوین کرده‌اند. نمونه‌ای از غنای محتوایی و ادبی میان قرآن و صحیفه سجادیه:

(۱) متن حاضر (صحیفه سجادیه):

«اللَّهُمَّ قَدْ تَعَلَّمْ مَا يُصْلِحُنِي مِنْ أَمْرِ دُنْيَايَ وَآخِرَتِي، فَكُنْ بِحَوَائِجِي حَفِيًّا» (دعای ۲۲/فراز ۱۰)؛ خداوند! تو آنچه کار دنیای من و آخرتم را اصلاح می‌کند می‌دانی، پس به درخواست‌هایم عنایت بفرما. در اینجا «حَفِيًّا» به معنای «با لطف و مرحمت» است و بیانگر مهربانی خداوند در عفوکردن بنده است.

(۲) متن غایب (قرآن کریم):

«قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا» (مریم / ۴۷)؛ (ابراهیم) گفت: سلام بر تو! من به‌زودی از پروردگارم برایت تقاضای عفو می‌کنم؛ چرا که او همواره نسبت به من مهربان بوده است. در اینجا «حَفِيًّا» به معنای «با علم و آگاهی کامل» است و نشان می‌دهد که خداوند به تمام اسرار و خفایای امور آگاه است.

(۳) روابط بینامتنی:

امام سجاد (ع) دقیقاً همان واژه «حَفِيًّا» را از قرآن اقتباس کرده‌اند که نشان‌دهنده بینامتنی از نوع اقتباس جزئی است.

کلمه «حَفِيًّا» در قرآن کریم و صحیفه سجادیه به‌کاررفته است و از لحاظ صنایع ادبی، دارای زیبایی‌های خاصی است. در اینجا به بررسی این کلمه از جنبه‌های ادبی می‌پردازیم:

صنایع ادبی به‌کاررفته در «حَفِيًّا»

الف) جناس (ایهام یا توریه): در قرآن، «حَفِيًّا» می‌تواند هم به معنای «با علم کامل» باشد و هم به معنای «با عنایت ویژه» که نوعی ایهام ایجاد می‌کند. در صحیفه سجادیه، بیشتر به معنای «با لطف و مهربانی» است و با واژه «عفوک» (بخشش تو) هماهنگ شده است.

ب) طباق (تضاد معنوی): در قرآن، «حَفِيًّا» در مقابل «سِرٍّ وَ أَخْفَى» (نهان و پنهان‌تر) قرار گرفته و نشان می‌دهد که خداوند بر همه چیز آگاه دقیق است. در صحیفه سجادیه، «حَفِيًّا» در مقابل گناهانی قرار دارد که «عذاب و بلا» می‌آورند، اما خداوند با لطف خود آنها را می‌بخشد.

ج) تلمیح (اشاره به مفهوم عمیق‌تر): در قرآن، «حَفِيًّا» اشاره به علم بی‌پایان خداوند دارد. در صحیفه سجادیه، «حَفِيًّا» اشاره به رحمت و وسعه الهی دارد که گناهان را می‌پوشاند.

د) سجع (موزونی در پایان جمله): در قرآن کریم و صحیفه سجادیه، «حَفِيًّا» دارای سجع است و موسیقی کلام را زیبا می‌کند.

کلمه «حَفِيًّا» در هر دو متن با ظرافت به کاررفته است: در قرآن، بر علم و احاطه الهی تأکید دارد. در صحیفه سجادیه، بر مهر و عفو خداوند دلالت می‌کند. از لحاظ ادبی، این کلمه جناس، طباق، تلمیح و سجع را در بر می‌گیرد و نشان‌دهنده فصاحت و بلاغت قرآن کریم و صحیفه سجادیه است.

۳-۴. ارتباط معنوی با قرآن

یکی از قوی‌ترین استنادها برای ارتباط معنوی صحیفه سجادیه با قرآن کریم، حدیث ثقلین است که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِثْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي...» (من در میان شما دو چیز گران‌بها باقی می‌گذارم: کتاب خدا و عترتم اهل بیتم...) (حرعاملی، وسایل الشیعه، ج ۲۷، ص ۳۳).

این حدیث نشان می‌دهد که اهل بیت (ع) و قرآن پیوندی ناگسستنی دارند و هر یک مفسر و مکمل دیگری است. امام سجاد (ع) به عنوان یکی از اهل بیت (ع)، در صحیفه سجادیه با بیانی روحانی و عرفانی، مفاهیم قرآنی را در قالب دعا و مناجات تجلی داده است.

نمونه‌های ارتباط صحیفه سجادیه با قرآن:

۱. توحید و عبودیت: در دعای اول صحیفه، امام سجاد (ع) با عباراتی مانند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بِلا أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ، وَ الْآخِرِ بِلا آخِرٍ يَكُونُ بَعْدَهُ» (دعای ۱/فراز ۱) ستایش خدایی را که اول است بدون ابتدا و آخر است بدون انتها) به آیاتی مانند (هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ) (حدید/۳) و (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) (شوری/۱۱) اشاره می‌کند.

۲. اخلاق و تقوا: در دعای ۲۳ صحیفه سجادیه امام (ع) می‌فرماید: «وَ أَلْبِسْنِي عَافِيَتَكَ» (دعای ۲۳/فراز ۱) (لباس عافیت را بر من بپوشان) که با مفهوم قرآنی (وَ لِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ) (اعراف/۲۶)؛ و لباس تقوا [که انسان را از آلودگی‌های ظاهر و باطن بازمی‌دارد] بهتر است، هماهنگ است.

صحیفه سجادیه تفسیر عملی و عرفانی قرآن است و امام سجاد (ع) با زبان دعا، معارف قرآنی را به بشریت عرضه کرده است. این ارتباط به حدی است که برخی علما، صحیفه را «اخذ القرآن» (خواهر قرآن) نامیده‌اند.

ارتباط میان صحیفه سجادیه و قرآن، تنها به سطح زبانی محدود نمی‌شود؛ بلکه امام سجاد (ع) از این ارتباط برای تفسیر و آموزش مفاهیم دینی، تقویت زبان و سبک نیایش، و ایجاد ارتباط معنوی عمیق میان انسان و خداوند بهره برده‌اند.

امام سجاد (ع) نه تنها قرآن را به عنوان کتاب هدایت و معرفت الهی می‌دانسته‌اند، بلکه حمایت و پابندی ایشان به آن، نشان‌دهنده ارتباط عمیق معنوی و روحانی با این کتاب آسمانی است.

۴-۴. انتقال سلسله‌وار مفاهیم قرآنی به نسل‌های پسین

انتقال مفاهیم قرآنی به نسل‌های آینده همواره به عنوان یک رسالت دینی و فرهنگی مطرح بوده است. در این میان، متون دینی برخاسته از قرآن، مانند صحیفه سجادیه، نقش کلیدی در تبیین و ترویج آموزه‌های قرآنی ایفا می‌کنند. صحیفه سجادیه، به عنوان «زبور آل محمد (ص)»، نه تنها بازتابی مستقیم از مفاهیم قرآنی است، بلکه شیوه‌ای عملی برای آموزش و انتقال این مفاهیم به نسل‌های بعدی ارائه می‌دهد.

امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه با بهره‌گیری از آیات قرآن، مفاهیم عمیق توحیدی، اخلاقی و اجتماعی را در قالب دعا بیان کرده‌اند. این رویکرد، نشان‌دهنده روش تربیتی قرآن محور ائمه (ع) است که از طریق الفاظ و معانی قرآن، حقایق دینی را به آیندگان منتقل می‌کنند.

امام سجاد (ع) با به کارگیری زبان دعا که زبانی فراگیر و عاطفی است، مفاهیم قرآنی را به گونه‌ای بیان کرده‌اند که برای همه نسل‌ها جذاب و قابل درک باشد.

صحیفه سجادیه به عنوان حلقه وصل میان قرآن و نسل‌های پسین، نقش بی‌بدیلی در انتقال سلسله‌وار معارف قرآنی دارد. این کتاب، با روش‌های تربیتی برخاسته از قرآن، نه تنها مفاهیم دینی را حفظ کرده، بلکه آنها را به شیوه‌ای جذاب و کاربردی به آیندگان منتقل نموده است. پژوهش در این زمینه می‌تواند الگویی برای نظام‌های آموزشی امروزی باشد تا با محوریت قرآن و عترت، انتقال معارف دینی به نسل‌های جدید را تسهیل کنند.

نتیجه گیری

نیایش‌های امام سجاد (ع) به طور مستقیم اثرپذیری گزاره ای از قرآن کریم دارند و این تأثیر در سه شکل اقتباس، تلمیح و تصریح در صحیفه سجادیه به کار رفته است.

در شکل اقتباس اثر پذیری گزاره ای آیات قرآن در صحیفه سجادیه، امام سجاد (ع) در دعاها و مناجات‌های خود، آیات قرآن را به صورت کامل یا با تغییرات جزئی به کار برده‌اند. در صحیفه سجادیه، اقتباس‌های قرآنی گاهی با ذکر «قال الله تعالی» یا «كما قال الله» صورت گرفته‌اند و گاهی بدون اشاره، مستقیماً در دعاها جای گرفته‌اند. این اقتباس‌ها نه تنها محتوای معنوی دعاها را غنی‌تر ساخته‌اند، بلکه به جنبه‌های ادبی و موسیقایی متن نیز زیبایی خاصی بخشیده‌اند.

در شکل تلمیح اثر پذیری گزاره ای آیات قرآن در صحیفه سجادیه، امام (ع) تنها با اشاره به مفهوم یا برخی واژگان قرآنی، آموزه های الهی را در دعاها و خود بازتاب داده اند بدون اینکه آیات را بطور صریح نقل کنند. در ادعیه صحیفه سجادیه نیز این نوع اثرپذیری از کلام الهی به فراوانی مشاهده می گردد؛ به این شکل که سخنان امام در دعا به آیه ای از قرآن اشاره دارد، در حالی که حضرت اصل آیه قرآن را کامل ذکر ننموده و تنها با اشاره به الفاظ و مفاهیم آیات به بیان آموزه های الهی اهتمام نموده است این تلمیحات نشان دهنده تسلط کامل امام بر معارف قرآنی و توانایی ایشان در تفسیر و بیان معانی الهی است.

در شکل تصریح اثر پذیری گزاره ای آیات قرآن در صحیفه سجادیه، امام (ع) آیات قرآن را جدا از کلام خود آورده و از عباراتی مانند «قال الله»، «قلت»، «إذ تقول» برای معرفی آیات استفاده کرده‌اند. در این نوع از کاربرد صریح آیات در اثنای کلام، با توجه به موضوعات مطرح در دعا و انگیزه امام (ع) در استفاده از این شیوه بیان معارف قرآنی، می توان به مصادیقی چون استناد، تعلیل، تأویل (استخراج بطن و انتزاع مفهوم عام)، جری و تطبیق و... اشاره کرد. برای نمونه در نوع استناد، گاهی امام آیه ای را ذکر و مطالبی را با استناد به آن آیه بیان می نماید، یعنی در این نوع ابتدا آیه و سپس سخن معصوم می آید.

فهرست منابع :

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند. چاپ اول، تحقیق و نشر: دارالقرآن کریم دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- صحیفه سجاده، علی بن الحسین (ع). (۱۳۷۶ ش). چاپ اول. قم: دفتر نشر الهادی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). لسان العرب، ج ۱. چاپ سوم. بیروت: دار صادر.
- احمدی، بابک. (۱۳۷۸ ش). ساختار و تأویل متن. چاپ چهارم. تهران: نشر مرکز.
- بخشی، منصوره. (۱۳۸۴ ش). «اثرپذیری نهج البلاغه از قرآن کریم». (پژوهش‌های نهج البلاغه)، ش ۱۳ و ۱۴. ص ۳۶-۵۳.
- تفتازانی، اسعد الدین. (۱۴۱۱ ق). مختصر المعانی. چاپ اول. قم: انتشارات دارالفکر.
- حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۲ ق). وسائل الشیعه. ج ۲۷، چاپ چهارم. قم: انتشارات موسسه آل‌البیت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- حسین زاده، محمد. (۱۳۹۱). نگاهی به تأثیرپذیری لفظی صحیفه سجاده از قرآن کریم». مجله پژوهش‌های ادبی قرآنی، شماره ۲۱.
- خیاط، علی و دیگران. (۱۳۹۲ ش). تجلی قرآن در نیایش معصومان. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- راست گو، سید محمد. (۱۳۷۶ ش). تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- ستوده نیا، محمدرضا و محققان، زهرا. (۱۳۹۵). «بینامتنی قرآن کریم با صحیفه سجاده». مجله پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، شماره ۱.
- صدر، سید محمدباقر. (۱۴۲۱ ق). المدرسة القرآنیة. چاپ اول. مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴ ه ش). المیزان فی التفسیر القرآن. موسوی همدانی. ج ۱۵. چاپ سوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عزام، محمد. (۲۰۰۵ م). شعریة الخطاب السردی. الطبعة الأولى. دمشق: منشورات اتحاد الکتاب العرب.
- فرهادیان، فاطمه. (۱۳۹۳). بررسی تأثیرپذیری صحیفه سجاده از قرآن کریم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهرا.
- فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی. (۱۳۷۶ ش). ترجمه و شرح الصحیفه السجادیة، تحقیق: عبد الرحیم افشاری زنجانی. چاپ دوم. تهران: فقیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق). اصول کافی. محقق و مصحح: دارالحديث. چاپ اول. قم: دارالحديث.
- مطهری، مرتضی. (۱۴۰۲ ه ش). آزادی معنوی. چاپ هشتاد و هشتم. تهران: انتشارات صدرا
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۱ ش). تفسیر نمونه. ج ۱. چاپ چهل و دوم. تهران: دارالکتب الإسلامیة

